

bemiddelaar tussen bedrijfsleven en overheid en tussen onderneming en maatschappij wist op te bouwen. Zijn studie is in vijf clusters onderverdeeld. Achtereenvolgens komen aan de orde: een biografische schets van de duizendpoot Barend van Spaendonck, de politieke, economische en sociale achtergronden in de jaren 1918-1960, de voornaamste actieterreinen waarop Van Spaendonck zich bewoog, thematische invalshoeken en een beschrijving van de historische ontwikkeling van het bureau Van Spaendonck.

In een toonzetting waarin duidelijk — soms iets te overdadig — waardering en bewondering doorklinkt, wordt Van Spaendonck door Linssen neergezet als een energieke, veelzijdige en gemoedelijke Bourgondiër, die graag het nuttige met het aangename combineerde. Nauwgezet heeft hij zijn vele functies en contacten met overwegend katholieke ondernemers en hoogwaardigheidsbekleders in kaart gebracht. Soms wordt de lezer daarbij afgeleid door een overmatig gebruik van namen, gebeurtenissen en jaartallen. Duidelijk is beschreven hoe Van Spaendonck vanuit Tilburg steeds verder zijn werktein verbreedde. Van de textiel tot de andere belangrijke Brabantse bedrijfstakken; van Tilburg via Brabant en Nederland tot de Benelux en Europa. Textielstad Tilburg was en bleef echter zijn thuisbasis. Ministersposten die hem werden aangeboden, ambieerde hij kennelijk niet. De vraag of aan het breed uitgesponnen netwerk een strategische visie van Van Spaendonck ten grondslag heeft gelegen of dat het toeval daarin een grote rol heeft gespeeld, blijft onbeantwoord. De dubbelfuncties brachten Van Spaendonck geld, kennis en invloed. Vooral dat laatste element, Van Spaendoncks invloed, is door Linssen niet altijd even duidelijk en helder geanalyseerd, waardoor de daadwerkelijke invloed van Van Spaendonck soms moeilijk valt te peilen.

Indirect heeft Linssen met zijn studie de aandacht gevestigd op bureau Van Spaendonck als zeer interessante particuliere beheerder van archieven van werkgeversorganisaties. Het is een ware *Fundgrube* voor onderzoek. Helaas zijn de archieven die door het bureau worden beheerd door Linssen summier beschreven. Zo wordt bijvoorbeeld verwezen naar notulen van de raad voor staking en uitsluiting, een speciaal door de textielwerkgevers in het leven geroepen -overlegorgaan in geval van arbeidsonrust. Deze notulen komen echter niet voor in het overzicht van geraadpleegde archieven. Dat is jammer. Voor onderzoekers is van groot belang om te weten of archieven bewaard zijn gebleven. Of ze vooronderzoek toegankelijk zijn, is natuurlijk een andere vraag. Linssens studie had aan belang kunnen winnen indien hij een poging had ondernomen om de *casestudy* van Van Spaendonck in een breder 'netwerk'-kader te plaatsen. Niettemin vormt zijn studie een waardevolle bouwsteen voor onderzoek naar personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven. Ook secretarissen van werkgeversverenigingen verdienen daarin hun plaats.

J. L. J. M. van Gerwen

C. van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1994, N. W. Posthumus reeks II; Hilversum: Verloren, 1994, 428 blz., ISBN 90 6550 385 4).

'Vrouwenarbeid' is historiografisch gezien een merkwaardig begrip. Schijnbaar verwijst het eenvoudigweg naar arbeid van vrouwen, ter onderscheiding van arbeid van mannen. Maar terwijl in het register van veel werken op het gebied van de sociale geschiedenis 'vrouwenarbeid' als trefwoord is opgenomen, zal men daar vergeefs naar 'mannenarbeid' zoeken. Het zijn dus geen gelijkwaardige begrippen. Zoals Corrie van Eijl in het hier besproken proefschrift

opmerkt: 'Het gebruik van de term 'vrouwenarbeid' suggereert dat arbeid betrekking heeft op mannen, tenzij uitdrukkelijk wordt vermeld dat het over vrouwen gaat' (29).

De hoofdvraag van het boek is hoe in Nederland in de periode 1900-1940 aan arbeid zo'n seksespecifieke betekenis werd gegeven. Voor haar antwoord gebruikt de schrijfster vooral de vele discussies die in die tijd over vrouwenarbeid werden gevoerd, vaak naar aanleiding van pogingen er paal en perk aan te stellen. Centraal in het boek staat het Nationaal bureau voor vrouwenarbeid, dat gedurende het grootste deel van de beschreven periode acties e'n andere initiatieven van de kant van de vrouwenbeweging entameerde. Er was in de geschiedschrijving tot nu toe nauwelijks aandacht aan besteed, zodat Van Eijl alleen al met haar boeiende beschrijving van de geschiedenis van het bureau belangrijk werk heeft gedaan. Haar boek biedt echter veel meer, doordat ook de documentatie die het bureau ten behoeve van de eigen werkzaamheden verzamelde, bij het onderzoek is betrokken. Zo zijn behalve de vrouwenbeweging ook de vakbeweging, werkgevers en politici hoofdrolspelers in het verhaal geworden.

De hoofdmoot van het boek wordt gevormd door een hoofdstuk over de geschiedenis van het bureau en vier hoofdstukken die elk een thema van de toenmalige debatten over vrouwenarbeid behandelen: de segregatie van de arbeidsmarkt naar sekse, aparte arbeidsbescherming voor vrouwen, beperking van de arbeid van gehuwde vrouwen en de beloningskwestie. Dwarsverbanden daartussen worden aangelegd in het slothoofdstuk, waarin de schrijfster betoogt dat 'vrouwenarbeid' in de onderhavige periode in negatieve zin verbonden werd met de zedelijkheid, de voortplanting en het gezin. Fabrieksarbeidsters, conductrices en zichtbaar zwangere onderwijzeressen werden als een gevaar voor de zedelijkheid gezien. De voortplanting zag men bedreigd door vrouwen die met gevaarlijke stoffen werkten. Voor het gezin vormde vrouwenarbeid vooral een bedreiging in tijden van grote werkloosheid, als het kostwinnerschap van mannen in gevaar kwam. Dan was er een brede consensus dat niet alleen gehuwde, maar ook ongehuwde vrouwen plaats moesten maken voor gehuwde en ongehuwde mannen. Vrouwen— gehuwd of ongehuwd — behoorden nu eenmaal geen kostwinner te zijn en mannen wel.

In de vrouwenbeweging onderscheidt de schrijfster twee stromingen. Er was een minderheid, die ieder onderscheid op basis van sekse afwees, voor mannen en vrouwen dezelfde economische zelfstandigheid bepleitte en de segregatie in mannen- en vrouwenwerk bestreed. Deze stroming verdween echter geleidelijk aan van het toneel. Zo bleef alleen de tweede stroming over, die uitging van een duidelijke taakverdeling tussen de seksen, zowel in het gezin (tussen kostwinner en huisvrouw) als op de arbeidsmarkt (tussen mannen- en vrouwenwerk). Ook het bureau ging steeds meer deze lijn volgen, waarmee het verschil in uitgangspunt met de overheid, ondernemers en vakbeweging steeds kleiner werd. Er bleef voor het bureau weinig anders over dan voor vrouwen gelijk recht op vrije keuze voor betaald werk te blijven eisen in tijden waarin aan dat recht getoond werd en te trachten hun bestaande beroepsmogelijkheden te behouden. Deze defensieve strategie was heel wat anders dan de zelfbewuste wijze waarop de Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898 had getoond welk werk vrouwen al deden en wat ze allemaal nog meer konden.

Dit prettig leesbare boek voorziet in een lang gevoelde behoefte doordat het de aandacht richt op opvattingen en discussies over vrouwenarbeid in het algemeen — in plaats van over specifieke beroepen, zoals de meeste publikaties tot nu toe. Door het in bijlage 3 opgenomen overzicht van wettelijke maatregelen met betrekking tot arbeid van gehuwde vrouwen kan het onnauwkeurige en onbetrouwbare *Van moeder op dochter* nu eindelijk voorgoed in de kast blijven staan. Ook bijlage 1, met zorgvuldig verzamelde cijfermatige gegevens over de arbeid van vrouwen in de periode 1889-1960, zal ongetwijfeld in de praktijk zijn nut bewijzen.

Het voor dit proefschrift gekozen theoretische uitgangspunt is een teken dat de aandacht voor

taal en betekenisgeving zo langzamerhand ook in de Nederlandse sociale geschiedenis vaste voet aan de grond begint te krijgen, maar ook dat vrouwenhistoricae daarin nog steeds voorop lopen. Gelukkig voelt Van Eijl zich daarbij niet gedwongen de Engelse term *gender te* gebruiken en houdt het gewoon bij het Nederlandse 'seks'.

Belangrijk is het boek ook door de periode die het bestrijkt, waardoor de kwestie wat er na 1920 nu precies in de vrouwenbeweging veranderde, in het vizier komt. Van Eijl schetst het beeld van feministes die in de loop van de jaren twintig steeds minder radicale standpunten innemen. Eind jaren dertig is er sprake van hernieuwde activiteit, met name in het Comité ter verdediging van de vrijheid van arbeid voor de vrouw. Dat wordt echter gedragen door een nieuwe generatie die zich niet thuisvoelt bij de oude feministes die de nationale tentoonstelling nog meegemaakt hebben. Jammer dat de schrijfster het bij dit verhaal heeft gelaten en niet expliciet het bestaande beeld van bloei en neergang van de eerste feministische golf heeft gecorrigeerd. Het is een voorbeeld van wat, bij alle lof, mijn hoofdbezwaar tegen het boek is, namelijk dat het te weinig synthetiseert. Het verhaal van de debatten over vrouwenarbeid wordt zeer gedetailleerd verteld — vandaar dat het boek zo dik is geworden. Ook daar waar de stand van het bestaande onderzoek zodanig was dat een synthese voor de hand had gelegen (zoals de periode 1870-1910), heeft de schrijfster die kans niet gegrepen. Veel interessante kwesties die ze wel aanduidt, worden niet uitgewerkt. Een voorbeeld is haar opmerking over de plaats in de vrouwenbeweging van het strijdpunt arbeid in verhouding tot die andere bekende kwesties: zedelijkheid, kiesrecht en onderwijs (105-106). Had de plaats en invulling van het strijdpunt arbeid wellicht consequenties voor het verloop van de beweging na de eerste wereldoorlog? Volgens Van Eijl bleven de vrouwen van het bureau, ook toen ze steeds meer het heersende beeld gingen bevestigen dat beroepsarbeid voor vrouwen slechts een tijdelijke zaak in hun leven diende te zijn, een positieve betekenis geven aan 'vrouwenarbeid' (353). Maar welke betekenis was dat dan? Waarin week die af van de betekenis die politici, vakbondsleiders en werkgevers er aan gaven? Van Eijls conclusie dat er, als het om mannen- en vrouwenarbeid ging, met verschillende maten gemeten werd, is na al het materiaal dat ze aandraagt wat mager. _____

U. Jansz

L. Heerma van Voss, *De doodsklok voor den goeden ouden tijd. De achturendag in de jaren twintig* (Dissertatie Utrecht 1991, IISG Studies + essays XXII; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1994, 360 blz., ISBN 90 6861 080 5).

In 1989 verdedigde Luchien Karsten zijn dissertatie *De achturendag, arbeidstijdverkorting in historischperspectief 1817-1919* (m 1990 bij het IISG verschenen), in 1991 verdedigde Heerma van Voss de zijne onder de titel *Kosten van arbeidstijdverkorting*. Hiervan kwam in 1994 een verkorte versie uit onder de titel *De doodsklok voor den goeden ouden tijd*. Terwijl Karsten ophoudt bij het aannemen van de arbeidswet uit 1919, begint Heerma van Voss met die wet en onderzoekt nauwgezet hoe deze in de jaren twintig in acht bedrijfstakken is toegepast. Het onderzoek bestrijkt de periode tussen de inwerkingtreding van de arbeidswet en de economische crisis van 1929, een tijdvak dat om economische en andere redenen voor arbeidstijdverkorting gunstig was maar ook heel wat ontheffingen voor overwerk te zien gaf alsmede een verlenging in 1922 van 8 naar 8 1/2 en van 45 naar 48 uur per week. Bij 'de enige grote arbeidstijdverkorting die in Nederland ooit door ingrijpen van de overheid afgedwongen werd: de achturige werkdag' laat hij op basis van gedegen onderzoek en met veel gevoel voor verhoudingen zien hoe de strijd